

Poloha a hybnost na vymezených systémech

Na minulé hodině jsme zkoumali, před jaké otázky nás staví otázka samosdruženosti nejzákladnějších operátorů – polohy Q a hybnosti P . Viděli jsme, že pro částici na přímce tyto operátory jsou samosdružené, stanovíme-li jejich definiční obory jako

$$D(Q) = \{\psi \in L^2(\mathbb{R}) \mid x\psi \in L^2(\mathbb{R})\}, \quad D(P) = H^1(\mathbb{R}) = \{\psi \in L^2(\mathbb{R}) \mid \psi \text{ absolutně spojitá na } \mathbb{R}, \psi' \in L^2(\mathbb{R})\}. \quad (1)$$

Podívejme se, jaké obecné závěry v tomto směru můžeme učinit o dvou trochu jinak definovaných kvantových systémech, kde poloha částice je vymezena na podinterval $\mathbb{R}$, konkrétně z jedné nebo obou stran omezený.

Polopřímka

Věnujme se systému se stavovým prostorem $\mathcal{H} = L^2(J)$, $J = \langle 0, \infty \rangle$. Podobně jako pro volnou částici na přímce bychom zde rádi definovali operátory polohy a hybnosti. Můžeme si troufnout odhadnout, jak by měly vypadat:

$$\begin{aligned} Q_+ : D(Q_+) \rightarrow \mathcal{H} : \psi(x) \mapsto x\psi(x), \quad D(Q_+) &= \{\psi \in \mathcal{H} \mid x\psi \in \mathcal{H}\}, \\ P_+ : D(P_+) \rightarrow \mathcal{H} : \psi(x) \mapsto -\psi'(x), \quad D(P_+) &= H^1(J) = \{\psi \in \mathcal{H} \mid \psi \text{ absolutně spojitá na } J, \psi' \in L^2(J)\} \end{aligned} \quad (2)$$

Zopakujme velmi v rychlosti ověření jejich samosdruženosti.

Postup, který k tomuto závěru dospěl v případě $L^2(\mathbb{R})$, byl u obou operátorů uzpůsobený konkrétní situaci, ale jde vysledovat jisté společné znaky:

1. dokázali jsme symetrii (včetně její nutné podmínky – husté definovanosti),
2. vymezili jsme se na funkce ψ z $D(T)$, $T = Q$ nebo P s kompaktním nosičem (u Q to znamenalo pouze zúžit ψ na K , což jsme ani neoznačovali novým operátorem),
3. ukázali jsme, že operátor $\hat{T}$ zúžený na tuto množinu je stále symetrický,
4. z oslabené podmínky na vektory ψ s kompaktním nosičem jsme dokázali částečné podmínky na vektory $\varphi \in D(\hat{T}^*)$, jejichž sjednocením se ukázalo, že je opět dána podmínka $D(T)$,
5. z rovnic $\hat{T} \subset \hat{T}^*$ (symetrie $\hat{T}$), $\hat{T} \subset T$, $T^* \subset \hat{T}^*$ (obecná pravidla pro $*$), $T \subset T^*$ (symetrie T) a nakonec získané $T = \hat{T}^*$ jsme dedukovali $T = T^*$.

Snadno se ujistíme, že symetrie Q_+ ani P_+ nepřináší žádnou překážku. U operátoru Q_+ nemusíme ve zvoleném postupu dělat doslova žádné změny: v bodu 4 se dozvídáme, že na pevně zvolených kompaktních podintervalech $K \subset J$ funkce φ z definičního oboru Q_+^* musejí splňovat

$$(Q_+^* \varphi)(x) - x\varphi(x) \stackrel{\text{s.v.}_K}{=} 0 \quad (3)$$

a jediným rozdílem je, že sjednocením uvažovaných K není $\mathbb{R}$, ale $J = \langle 0, \infty \rangle$. Pokud potom φ , $Q_+^* \psi$ mají být prvky $\mathcal{H}$, pak $x\varphi$ je prvkem $\mathcal{H}$ a $\varphi \in D(Q_+)$.

Zajímavější je případ P_+ . Zde se první změna projeví již v bodu 1, protože rozpisem

$$(P_+ \varphi, \psi) - (\varphi, P_+ \psi) = i \int_0^\infty (\varphi'(x)^* \psi(x) + \varphi(x)^* \psi'(x)) dx = [\varphi(x)^* \psi(x)]_0^\infty, \quad \varphi, \psi \in D(P_+) \quad (4)$$

dospíváme k dodatečné podmínce na symetrii P_+ : funkce musí v konečném krajním bodě konvergovat k hodnotě 0, aby výraz na pravé straně byl nulový. Obecné vlastnosti funkcí z $H^1(J)$ pouze zaručují, že tato limita existuje, ale že je nulová, plynulo jen v případě nekonečných krajních bodů. Musíme proto **upravit definici** P_+ :

$$D(P_+) = \{\psi \in H^1(J) \mid \psi(0) = 0\}. \quad (5)$$

S tímto opraveným předpisem pokračujeme v původním postupu. Bod 4 nám opět ukáže, že $\varphi \in D(\dot{P}_+)$ musí být absolutně spojitá na $\langle 0, \infty \rangle$, protože na každém kompaktním $K \subset J^0$ se musí skoro všude absolutně spojitě funkci rovnat, a předpisem $\dot{P}_+^*$ je

$$(\dot{P}_+^*\varphi)(x) = -i\varphi' \quad (6)$$

na oboru

$$D(\dot{P}_+^*) = \{\varphi \in L^2(J) \mid \varphi \text{ absolutně spojitá na } J, \varphi' \in L^2(J)\} = H^1(J). \quad (7)$$

Tento definiční obor je jiný než $D(P_+)$: funkce z něj nemusí splňovat podmínku nuly v krajním bodě! Vskutku, z podmínek kladených na $\dot{P}_+^*$ plyne absolutní spojitost a příslušnost derivace do $L^2(J)$, ale tato dodatečná podmínka nikoli. Odsud $D(\dot{P}_+^*) \subset H^1$. Naopak, každá funkce φ volená z $H^1(J)$ dá v (4) na pravé straně nulu, protože pro $[\varphi(x)^*\psi(x)]_0^\infty$ stačí nulovost $\psi(x) \in D(P_+)$, takže $H^1 \subset D(\dot{P}_+^*)$. Takto získaný operátor, který můžeme označit $\tilde{P}_+ := \dot{P}_+^*$, je tedy sdruženým operátorem P_+ a protože má větší definiční obor, operátor P_+ *není samosdružený*.

Co hůře, pro symetrický operátor P_+ **neexistuje žádné** samosdružené rozšíření. To je patrné z rozdílu (7) vůči (5): pokud bychom chtěli k P_+ hledat symetrické rozšíření, znamenalo by to do jeho definičního oboru zahrnout nějaký vektor χ , který patří do (7), ale do (5) ne, tedy $\chi(0) \neq 0$. Někaké takové vektory by tedy muselo obsahovat i hypotetické samosdružené rozšíření $\tilde{P}_+$. Ale potom podle (4)

$$(\tilde{P}_+\chi, \chi) - (\chi, \tilde{P}_+\chi) = i[\chi(x)^*\chi(x)]_0^\infty = -i|\chi(0)|^2 \neq 0. \quad (8)$$

Polopřímka tedy **neumožňuje** samosdružený operátor s předpisem odpovídajícím pozorovatelné hybnosti.

Úsečka

Obraťme nyní svou pozornost na konečný interval $J = \langle a, b \rangle$, opět nechť $\mathcal{H} = L^2(J)$.

Operátor

$$Q_J: L^2(J) \rightarrow L^2(J): \psi(x) \mapsto x\psi(x) \quad (9)$$

je nyní zcela bez diskuse, protože je omezený a tedy hermitovský. Nic více k jeho samosdruženosti není třeba.

Uvažujme

$$P_J^{(0)}: \psi(x) \mapsto -i\psi'(x) \quad (10)$$

definovaný na množině

$$D(P_J^{(0)}) = \{\psi \in H^1(J) \mid \psi(a) = \psi(b) = 0\}. \quad (11)$$

Zde jsme již, poučení výsledky z minulé sekce, zvolili v krajních bodech podmínku na nulové hodnoty, aby se neopakovala situace, že P_J nebude symetrický. Současně jsme použili horní index (0), který vypovídá o tom, že očekáváme, že sdružený operátor k $P_J^{(0)}$ bude nějaký obecnější operátor obsahující $P_J^{(0)}$ jako vlastní podmnožinu. Tomu skutečně je tak:

$$(P_J^{(0)})^* = \dot{P}_J^* \stackrel{\text{ozn}}{=} \tilde{P}_J: \varphi(x) \mapsto -i\varphi'(x): \quad D(\tilde{P}_J) = H^1(J), \quad (12)$$

kde $\tilde{P}_J$ opět značí zúžení $P_J^{(0)}$ na funkce s kompaktním nosičem patřícím do (a, b) . Argumentace vedoucí k tomuto závěru je zcela identická jako v případě odpovídajícího výsledku (7) na polopřímce a není třeba ji opakovat.

Máme tedy operátor $P_J^{(0)}$, který je symetrický, a jeho sdružení $\tilde{P}_J$, které symetrické již není, protože

$$(\tilde{P}_J\varphi, \psi) - (\varphi, \tilde{P}_J\psi) = \dots = i[\varphi(x)^*\psi(x)]_a^b = i(\varphi(b)^*\psi(b) - \varphi(a)^*\psi(a)), \quad (13)$$

což může být libovolné číslo, pokud o funkcích φ, ψ nepožadujeme nulovost v krajních bodech. Otázkou tedy je, jestli nelze najít nějaký operátor P_J dodefinováním $P_J^{(0)}$ na *některých* vektorech s nenulovými hodnotami v krajních bodech – jehož sdružení bude nějaká část $\tilde{P}_J$ – tak, abychom zvětšováním jednoho a zmenšováním druhého dosáhli shody a tedy operátoru samosdruženého:

$$P_J^{(0)} \subsetneq P_J \stackrel{?}{=} P_J^* \subsetneq (P_J^{(0)})^* = \tilde{P}_J. \quad (14)$$

Připomeňme jen stručně, že jde skutečně jen o volbu definičního oboru: vztah $P_J\psi = -i\psi'$ je vynucen $P_J \subset \tilde{P}_J$.

Podívejme se za tímto účelem pečlivěji na (13) a dosadíme dva stejné vektory, $\varphi = \psi$. Nuly dosáhneme pouze tak, že $|\psi(b)|^2 = |\psi(a)|^2$, tedy vektory, na kterých $P_J^{(0)}$ má cenu zkoušet dodefinovat, musí tuto podmínku splňovat. Přepíšeme ji jako

$$\psi(a) = e^{i\alpha}\psi(b), \quad \alpha \in \mathbb{R} \quad (15)$$

a zkusme k $P_J^{(0)}$ přidat právě všechny takové vektory pro nějaké pevně zvolené α . Označme

$$P_\alpha : D(P_\alpha) \rightarrow \mathcal{H} : \psi(x) \mapsto -i\psi'(x), \quad D(P_\alpha) = \{\psi \in H^1 \mid \psi(a) = e^{i\alpha}\psi(b)\}. \quad (16)$$

Jakmile víme, že sdružený operátor k takovému P_α je součástí $\tilde{P}_J$, dá se již hledat mnohem snáze. Vektor $\varphi \in H^1(J)$ patří do $D(P_\alpha^*)$ právě tehdy, když

$$\forall \psi \in D(P_\alpha) : (\varphi, P_\alpha \psi) = (P_\alpha^* \varphi, \psi) = (-i\varphi', \psi). \quad (17)$$

Ale protože P_α je také podmnožinou $\tilde{P}_J$, i levá strana rovnosti lze psát pomocí derivace a znovu využít

$$(\varphi, P_\alpha \psi) - (-i\varphi', \psi) = (\varphi, -i\psi') - (-i\varphi', \psi) = \dots = i[\varphi(x)^* \psi(x)]_a^b = i\varphi(b)^* \psi(b) - i\varphi(a)^* \psi(a). \quad (18)$$

Ovšem o funkcích $\psi \in D(P_\alpha)$ nyní víme o něco víc, vztah (15), a ten můžeme dosadit:

$$\begin{aligned} \varphi \in D(P_\alpha^*) &\Leftrightarrow \forall \psi \in D(P_\alpha) : i\varphi(b)^* \psi(b) - i\varphi(a)^* (e^{i\alpha}\psi(b)) = 0 \\ &\Leftrightarrow \forall \psi \in D(P_\alpha) : (\varphi(b) - e^{-i\alpha}\varphi(a))^* \psi(b) = 0 \end{aligned} \quad (19)$$

Ovšem podmínka $\varphi(b) = e^{-i\alpha}\varphi(a)$ je jen jinak zapsaná (15) pro φ , a proto

$$\varphi \in D(P_\alpha^*) \Leftrightarrow \varphi \in D(P_\alpha). \quad (20)$$

Výsledkem dnešní hodiny tedy je, že zatímco na polopřímce operátor hybnosti nelze definovat, na omezeném intervalu jich **nekonečně mnoho** různých, každý za jednu volbu úhlu α , je samosdruženými rozšířeními $P_J^{(0)}$.

Fyzikální interpretace

Na skutečnou fyzikální interpretaci je z našeho pojetí ještě velice brzy, ale něco již víme z dřívějších semestrů a můžeme se tak ptát, co získané závěry vyjadřují, prozatím alespoň na intuitivní rovině.

Víme, že samosdruženost operátoru je spjata s jeho možností zastupovat nějakou fyzikálně pozorovatelnou veličinu, a jeho vlastní vektory jsou spojeny se stavy, pro které tato veličina má přesně určenou hodnotu. Pro pozorovatelné se spojitým spektrem vlastní vektory neexistují, ale k vlastnosti $Tx = \lambda x$ se lze alespoň asymptoticky blížit jednotkovými vektory ve smyslu $\|Tx - \lambda x\| \rightarrow 0$ – to je vlastnost všech normálních operátorů.

Částice na polopřímce vlastní vektory hybnosti *nemůže mít* v žádném smyslu (ani zobecněném), protože z fyziky volné částice víme, že hybnost je zachovávaná veličinou a takový stav by si svou hybnost musel zachovávat ve všech časech budoucích i minulých. To se ovšem neshoduje s vymezením pohybu částice na polopřímce.

Jak uvidíme zanedlouho, hybnost definovaná samosdruženým operátorem v tomto případě neexistuje, ale její druhá mocnina ano. Je tedy možné mluvit o pozorovatelné P^2 (což je úměrné energii takové částice), případně její odmocnině $|P|$. Druhé zmíněné souvisí s faktem, že ač konstantní hybnost si částice na polopřímce zachovávat nemůže, konstantní *absolutní hodnotu* hybnosti ano, protože se na koncovém bodě může elasticky odrazit.

Otázky související s definicí hybnosti na úsečce se opírají o podobný argument. Operátory P_α , ke kterým jsme dospěli, popisují stavy částice, v nichž vlnová funkce v jednom krajním bodě plynule pokračuje ve druhém (nejvýše získá při „přetečení“ $b \rightarrow a$ pevně určenou dodatečnou fázi α). Speciálně pro $\alpha = 0$ jsme tak konstruktivně dospěli k pozorovatelné, která by byla adekvátní popisu pohybu částice na **kružnici**. Uvědomme si, že ze stavového prostoru samotného toto nelze vyčíst – $L^2(S^1)$ a $L^2((a, b))$ jsou izomorfní – toto rozlišení se skutečně skrývá až ve volbě operátorů, které přiřadíme pozorovatelným veličinám.

Pro částici, která by skutečně žila na úsečce a na jejích krajích se odrážela, bychom operátor hybnosti nezaváděli. Tím, že vůbec vyžadujeme, aby zavedený byl, skrz rovnici (15) jejím vlastním vektorům, potažmo vlastním vektorům energie apod., a tak celému uvažovanému systému, periodickou okrajovou podmínku vtiskneme.